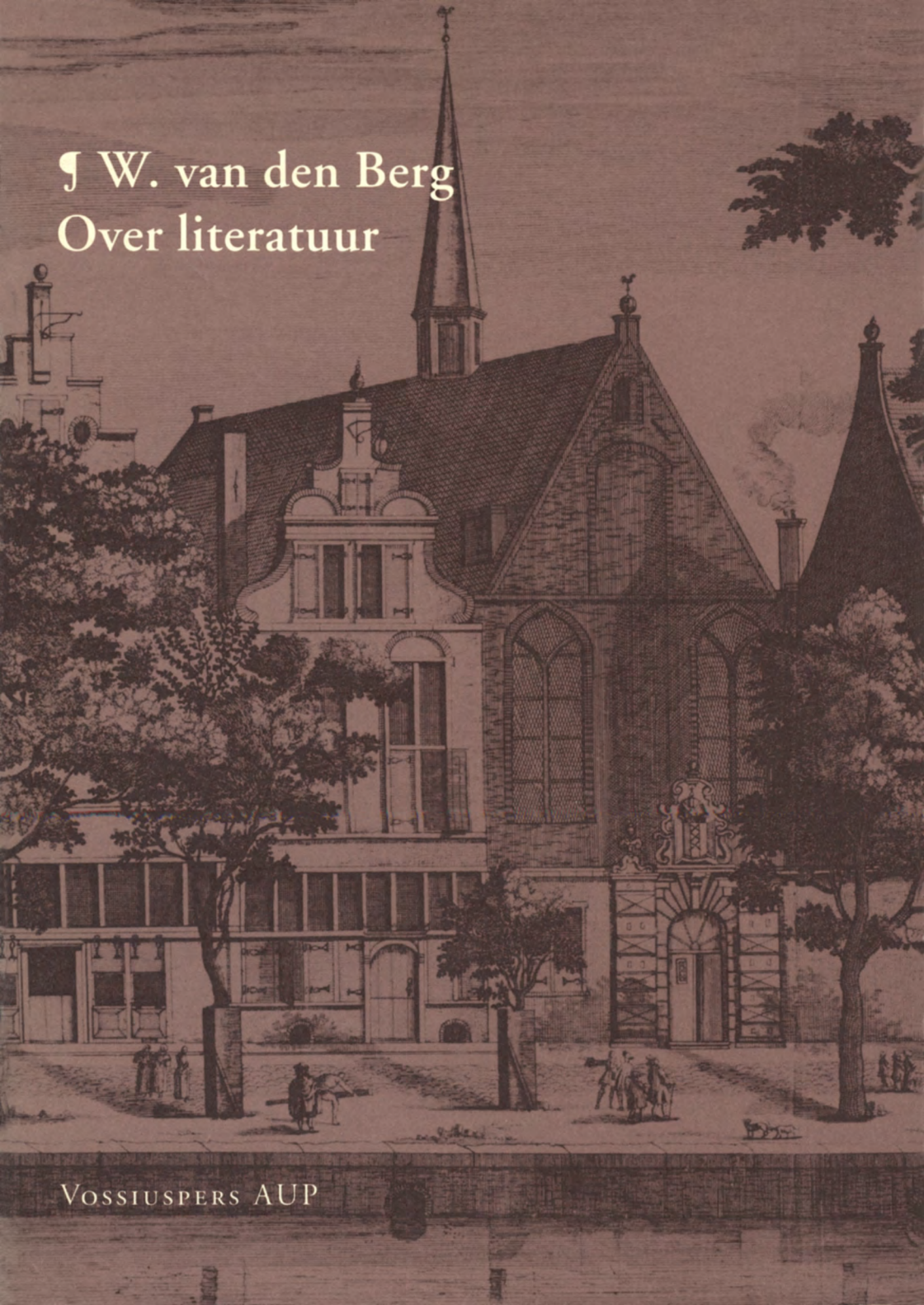

¶ W. van den Berg
Over literatuur

VOSSIUSPERS AUP

Over literatuur

Over literatuur

Rede

uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid als hoog-
leraar in de Moderne Nederlandse Letterkunde van de
Faculteit der Geesteswetenschappen aan de Universiteit
van Amsterdam op 12 november 1999

door

W. van den Berg

VOSSIUSPERS AUP

Omslagontwerp: René Staelenbergh, Amsterdam
Zetwerk: BEELDVORM, Leidschendam

NUGI 951
ISBN 90 5629 119 x

© Vossiuspers AUP, Amsterdam, 2000

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Mijnheer de Rector, dames en heren,

In de zeventiende *Nieuwsbrief* van de Faculteit der Geesteswetenschappen van maart 1999 kon men onder de rubriek *Onderwijs* lezen dat ter vergroting van de inzichtelijkheid van de opleidingen in het hoger onderwijs in Nederland minister Hermans besloten had tot naamswijzigingen: de Nederlandse taal en letterkunde zou voortaan Nederlandse taal en cultuur heten. Eenzelfde omzetting van letterkunde in cultuur gold voor het Duits, Engels, Frans, Italiaans, Latijn, Grieks, Roemeens, Scandinavisch en Spaans. Uitzondering vormde merkwaaarderwijze het Fries, dat te boek blijft staan als Friese taal- en letterkunde en kennelijk andere vormen van cultuur ontbeert. Ik vermoed dat de geruststellende toevoeging 'De wijziging is louter administratief' ertoe heeft bijgedragen dat deze missive bij mijn weten geen enkel serieus protest heeft uitgelokt. Mogelijk is ook dat de literatuurdocenten in deze faculteit hun kruit liever droog houden voor dieper insnijdende mutaties dan die in benamingen.

Toen ik in maart van dit jaar die opmerkelijke naamsverduistering las, wist ik waar mijn afscheidscollege, zo pal tegen de eeuwwende, over zou moeten gaan: de benamingen van het object 'literatuur'. Een van mijn voorgangers aan deze faculteit, Donkersloot, sneed ruim dertig jaar geleden een vergelijkbaar onderwerp aan met het boekje *Wij noemen het literatuur*.¹ Zijn oogmerk was echter anders. Zich scherp bewust van de semantische verwarring die de term 'literatuur' nu eenmaal teweegbrengt, stelde hij toen toch met enige blijmoedigheid vast dat er 'nu eenmaal een stilzwijgende afspraak [is] over wat men globaal onder literatuur verstaat', om vervolgens dat literatuurbegrip anno 1965 nader te specificeren: *Wij noemen het literatuur*.

Uw en mijn eindtwintigste-eeuwse literatuurbegrip laat ik vanmiddag rusten. Wat mij interesseert is hoe bij ons in Nederland in grote lijnen de begripsontwikkeling en etikettering zijn verlopen van wat Hermans nu onder de verzamelnaam 'cultuur' wil brengen. Omdat de gang van zaken in Nederland voor een deel geënt is op die in het buitenland, zal ik die eerst kort schetsen om vervolgens vooral stil te staan bij het begrip en de verwoording in Nederland op het einde van de achttiende en vooral de negentiende eeuw. Wie onder u mijn zwalkende bewegingen aan de universiteit enigszins heeft gevolgd, weet dat ik met dit terminologische thema op her-

halingsoefening ben en aan de finish hetzelfde exercitieterrein oploop als bij mijn wetenschappelijke start. Immers, in een redelijk ver verleden promoveerde ik in Utrecht bij Sötemann – zijn hooggewaardeerde aanwezigheid hier vanmiddag bewijst hoe gezond dat Utrechtse wetenschappelijke milieu is – op een proefschrift, dat naar ik meen nog eens een prijs gekregen heeft voor de meest saai en gortdroge titel ooit aan een dissertatie gegeven.

Dat ik vanmiddag mijn universitaire loopbaan terminologisch wil afsluiten heeft nog een andere oorzaak. Binnen het Instituut voor cultuurgeschiedenis en de landelijke Huizinga-onderzoekschool zit de begripsgeschiedenis duidelijk in de lift. De in veel opzichten vruchtbare samenwerking tussen historici en neerlandici heeft al tot een aantal aansprekende en druk besproken resultaten geleid.² Ik bevind mij, kortom, op de valreep in goed gezelschap.

Het zal u niet ontgaan zijn dat ik in deze ‘voorafpraak’, volgens goed negentiende-eeuws gebruik, begonnen ben met het aandragen van argumenten die de keuze van juist dit onderwerp konden legitimeren. Hopelijk heeft u ook gesignaleerd dat ik daarbij steeds een onderscheid maakte tussen *begripshistorische* en *terminologische* aspecten. Dat is daarom nodig, omdat we in het geval van ‘literatuur’ te maken hebben met een kameleon in het kwadraat, die als het zo uitkomt niet alleen van kleur verschiet, maar ook van karakter. Iets minder metaforisch: het begrip ‘literatuur’ begint wagenwijd om daarna steeds verder in te krimpen. En tijdens die betekenisverkleuring tooit het zich met verschillende labels om uiteindelijk toch weer terug te vallen op het etiket ‘literatuur’. Terecht acht Pollock het opmerkelijk dat in de negentiende eeuw wordt teruggegrepen op een term die daarvoor al zoveel connotaties had getorst, terwijl ‘other words referring to writings which had claim to distinction on the ground of beauty of form or emotional effect were available. In frequent use and good repute were for example *letters*, *litterae humaniores*, *drama* and *fiction*. Even more to the point was *poetry*.’³

Internationaal ‘literatuur’-onderzoek

Nog altijd geldt de observatie van Wellek uit 1973 dat de capriolen van het concept ‘literatuur’ niet volledig in kaart zijn gebracht,⁴ maar meer dan een begin is er dankzij Marino’s monografie uit 1996, *The Biography of ‘the Idea of Literature’*.⁵

Marino gaat uit van een aantal basiselementen (‘unit-ideas’) die alle hun oorsprong vinden in en zich groeperen rond het etymon *littera*. Het concept ‘literatuur’

Over literatuur

zou zich, aldus Marino, in de loop der tijd procesmatig verwezenlijken dankzij een door de context bepaalde herverdeling van die basiselementen in elke historische periode. Die groei van het literatuurbegrip vanaf de Klassieke Oudheid tot en met de Barok heeft Marino in dit eerste deel in kaart gebracht. Het wachten is op deel 2, waarin de lijn zal worden doorgetrokken vanaf de Verlichting tot heden. Marino weet aannemelijk te maken dat ons huidige concept 'literatuur', grofweg te omschrijven als het geheel van fictionele teksten, waaraan esthetische en/of emotionele kwaliteiten worden toegekend, al in de Klassieke Oudheid en de Middeleeuwen gestalte begon te krijgen om in de Renaissance en het Humanisme het meest te worden uitgebouwd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist in dat tijdvak de benaming 'literatuur' het vocabulaire gaat versterken.

Over de invoering en het gebruik van de *term* 'literatuur' zijn we internationaal zo langzamerhand goed geïnformeerd. Na het baanbrekend artikel van de Franse literatuursocioloog Escarpit 'La définition du terme Littérature' (1962)⁶ zijn het met name Duitse literatuurhistorici geweest die met allerlei retouches op Escarpits voorstelling van zaken voor verfijningen en nuanceringen hebben gezorgd. Voortbouwend op de bevindingen van onder anderen Fontius,⁷ Ricken,⁸ Bahner/Schröder,⁹ Marino,¹⁰ Weimar¹¹ en Arntzen¹² die vooral de achttiende-eeuwse terminologie en betekenisladingen zijn nagegaan, heeft Rosenberg de 'verworrene Geschichte' van het literatuurbegrip in Duitsland zo goed en zo kwaad als dat ging doorgetrokken tot de jaren negentig van deze eeuw.¹³ Als ik zijn vondsten en bevindingen en die van zijn voorgangers grof samenvat, levert dat voor het buitenland het volgende beeld op.

In het spraakgebruik van de humanisten duiden termen als *litterae* en *litteraturae* in feite op het gehele complex aan wetenschappelijke en cultureel/esthetische vorming, ook wel *scientia* geheten en in het Duits vaak vertaald als *Gelehrsamkeit*. Wie de vrije kunsten (*artes liberales*), waartoe behalve de poëzie ook de geometrie en de aritmetica gerekend werden, beheerste (*litteraturam habere*) gold als geleerd. Dat universele, humanistische literatuurbegrip, 'littérature' dan wel 'lettres' op zijn Frans, houdt tot ongeveer halverwege de achttiende eeuw stand. Zo trof Fontius in het synoniemenwoordenboek van Girard nog het volgende lemma: 'La littérature designe simplement les connaissances qu'on acquiert par les études ordinaires du collège'.¹⁴

Voltaire kan zo aan Chapelain 'une littérature immense' toeschrijven en Johnson Baretti een 'Italian of infinite literature' noemen. In die gevallen is 'literatuur' vrijwel synoniem met eruditie. Die kwaliteitstypering maakt in de achttiende eeuw plaats voor een berekenistoepassing die het resultaat van een activiteit en tevens een object van onderzoek aanduidt: 'On n'a plus de littérature, on en fait.' De grenzen van dat object worden overigens aanvankelijk zeer ruim getrokken: 'Notre nation', aldus alweer Voltaire in 1737, 'aime tous les genres de littérature, de la mathématique jusqu'à l'épigramme'.¹⁵

De humanisten hanteerden echter ook een meer ingeperkt literatuurbegrip, *humanae litterae* of ook wel *studia humanitas* geheten, waarmee gedoeld werd op het antieke beschavingsgoed zoals de grammatica, de retorica, de filosofie, de poëzie en de geschiedenis. Voor deze humanistische studies werd in Frankrijk de formulering *belles lettres* gemunt, in het Duits overgezet als *schöne Wissenschaften*. De plaats van de filosofie binnen de *belles lettres* werd soms betwist, maar die van de poëzie was ondiscutabel, omdat het dichten beschouwd werd als de hoogste activiteit van geleerdheid, 'la plus brillante de la littérature' volgens Marmontel.¹⁶

Fontius heeft proberen aan te tonen hoe het ontstaan van het moderne literatuurbegrip een gevolg was van de ineenstorting van dat humanistische 'belles lettres'-systeem. Met de *Querelle des Anciens et des Modernes* begint volgens hem de historisering en daarmee ook een relativering van de klassieken die hun voorbeeldkarakter nu gaan verliezen. Bovendien zou in diezelfde periode de filologisch/antiquarische vorming aan prestige verliezen vanwege een zich sterk profilerende natuurwetenschap, die door haar methodische gestrengheid uitgroeit tot maatstaf van elk wetenschappelijk handelen. Illustratief in dit verband is dat men de humanistische studies het predikaat van 'schone wetenschappen' begint te ontnemen: 'Les vraies belles lettres', aldus *Le dictionnaire de Trevoux* (1740) onder het lemma *Lettres*, 'sont la physique, la géométrie et les sciences solides'.

Tekenend voor dit proces van verschuivingen is ook de voorstelling van zaken van d'Alembert in zijn *Discours préliminaire* bij het eerste deel van de *Encyclopédie raisonnée*. Hij subordineert daar alle literaire genres, waaronder het proza en daarbinnen als subgenre ook de roman, tezamen met andere kunsten als muziek, beeldhouwkunst en schilderkunst onder de intellectuele faculteit van de *Imagination*, terwijl de *echte* wetenschappen onder het vermogen van de *Mémoire* of de *Raison* worden gerangschikt. Niettemin komt men een eeuw later nog voortdurend uit-

Over literatuur

spraken tegen waaruit blijkt dat ‘literatuur’ nog altijd met het oude ‘belles lettres’-systeem samenvalt. Zo wordt bijvoorbeeld in Dubois Fontanelles’ *Cours de belles lettres* uit 1813 nog geponeed dat de *belles lettres* in algemene zin al het menselijk weten insluiten vanaf de grammatica tot en met de filosofie. Alleen de fysische wetenschappen, de exacte wetenschappen en de ambachten zouden er buiten vallen.¹⁷

Zoals gezegd werd in Duitsland de combinatie *belles lettres* gewoonlijk als *schöne Wissenschaften* vertaald. Voor de classicistische paus Gottsched vallen daar ‘ausser der Dichtkunst und Beredsamkeit, auch die Geschichte, die Althertümer, die Musik, die Malerkunst, ja selbst die Sprachkunst’ onder. Later in de eeuw volgt echter een scherpe reductie: Basedow en ook Mendelssohn rekenen onder de *schöne Wissenschaften* alleen nog maar het proza en de poëzie. Batteux’ befaamde *Principes de littérature* wordt volgens die betekenisinkrimping in de Duitse vertaling van 1751 correct overgezet als ‘Einleitung in die schönen Wissenschaften’, zoals het ook klopt dat Eschenburg in 1783 de poëtica en de retorica onderbrengt in zijn *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*. De persistentie van de formule ‘schöne Wissenschaften’ werd ongetwijfeld in de hand gewerkt, doordat aanhangers van Baumgarten de formulering ‘wetenschap van het schone’ als synoniem voor de nieuwe wetenschap van de esthetiek hadden geïntroduceerd, zoals ook de schielijke teloorlogang van *schöne Wissenschaften* begrijpelijk wordt, omdat Kant er in zijn *Kritik der Urteilskraft* van 1790 er zijn veto over uitspreekt.

In de woorden van Rosenburg zou men de munting van benamingen als *belles lettres* en *schöne Wissenschaften* kunnen beschouwen als een terminologisch tussenspel, dat ten einde komt, wanneer in Frankrijk en Duitsland de oude veelvraat *literatuur* zich naar voren dringt en eerst de brede en vervolgens de huidige, smalle invulling van het begrip *literatuur* wegkaapt voor de neus van andere termen. Die introductie van de term *literatuur* begint in Duitsland zo ongeveer rond 1770 en hoezeer die nieuwe benaming de aanduiding *schöne Wissenschaften* marginaliseert mag blijken uit het gegeven dat niet minder dan 58 Duitse tijdschriften in de periode 1771-1780 in titel of ondertitel de bewoording ‘Literatur’ of ‘literarisch’ dragen tegenover slechts eenmaal de aanduiding ‘schöne Wissenschaften’. Dat objectbegrip ‘Literatur’ is aanvankelijk nog van een caouchouc-achtige rekbaarheid en vangt allerlei tekstsoorten in die wij nu buitensluiten. Zelfs een nadere adjectivische specificatie tot ‘schöne Literatur’ betekent niet altijd dat het hier om louter fictionele teksten met een esthetische functie gaat.

Niettemin komt vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw in Duitsland, mede onder invloed van de Franse encyclopedisten, het Engels sentimentalisme en de eigen opwaardering van de zogenaamde volkspoëzie, het poëtische denken in een stroomversnelling, waardoor er een modern literatuurbegrip kan ontstaan. Evenals in Frankrijk klapt ook hier het humanistische 'belles lettres'-systeem in elkaar, als, met Herder voorop, de vertegenwoordigers van de 'Sturm-und-Drang' hun poëziebegrip laten bepalen door de tradities van de volkspoëzie. Poëzie moet het voortaan hebben van verbeeldingskracht: 'Überhaupt sind bei allen phantasiereichen Völkern die Träume wunderbar mächtig; ja wahrscheinlich waren auch Träume die ersten Musen, die Mütter der eigentlichen Fiktion und Dichtkunst', aldus Herder.¹⁸

Moeite kost het om dit nieuwe poëziebegrip ook van kracht te verklaren voor een genre dat tot het einde van de achttiende eeuw te boek stond als een bij uitstek retorische tekstsoort: de roman. In de theorie en praktijk van de Duitse vroegromantiek wordt bij monde van de gebroeders Schlegel het poëziebegrip echter zo opgerekt en tevens losgemaakt uit de oude genrepoëtica dat het aloude onderscheid tussen proza en poëzie er niet meer toe doet. De vraag of de roman nu al dan niet tot de dichtkunst behoort wordt zo irrelevant en omgebogen tot de dwingende eis dat de roman 'poëtisch' zou moeten zijn: 'Poesie', aldus August Wilhelm Schlegel, 'heisst damit im allgemeinen Sinne das alle Künsten Gemeinsame, was sich nur nach der besonderen Sphäre ihrer Darstellungen modifiziert.'¹⁹ Mag het zo de verdienste van de Duitse romantische theorievorming zijn om de roman definitief los te maken uit de retorische traditie, diezelfde romantische theorievorming is er volgens Rosenberg mede debet aan geweest dat door haar privilegiëring van benaming en begrip 'Poesie' het vrij lang geduurd heeft voordat de aanduiding 'Literatur' het in Duitsland voor het zeggen kreeg, dat wil zeggen pas in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Haar gebruikskans werd als het ware door de romantische uitvergroting van het poëziebegrip doorkruist en geblokkeerd.

'Literatuur' in Nederland: de woordenboeken

Het is meer dan tijd om na dit snelle rondje buitenland aan te geven hoe het 'literatuur' en verwante termen in Nederland is vergaan. Een voor de hand liggende, slechts gedeeltelijk betrouwbare bron om daar achter te komen is het woordenboek. In het Leidse Instituut voor Lexicologie is er in de loop der tijd een omvangrijke

collectie bijeengebracht, niet alleen van Nederlandse vocabulaires, maar ook van bi-, tri- en polyglottische woordenboeken. Bij een niet-inheems woord als 'literatuur' ligt het voor de hand dat de term het eerst zal opduiken in de meertalige woordenboeken en dan eerder in de kolom van de vreemde taal dan in de Nederlandse. Pas als bijvoorbeeld het Franse 'Littérature' in het Nederlands wordt overgezet als 'Literatuur', kan men er zeker van zijn dat die benaming in de Nederlandse woordenschat is doorgedrongen. Dat heeft langer geduurd dan ik verwachtte. In het Engels-Nederlandse woordenboek van Hexham uit 1675 wordt 'literature' in het Nederlands vertaald als 'geleerdheydt ofte kennisse van konsten'. Dat spoot redelijk met de in die tijd gangbare betekenisgeving, maar de aanduiding 'literatuur' zal men tevergeefs zoeken.²⁰ Ongeveer dertig jaar later komt in het Nederlands-Latijnse woordenboek van Hannot-Hoogstraten niet het lemma 'literatuur', maar wel 'letterkunde' voor, dat in het Latijn tot 'grammatica' wordt.²¹ Een 'letterkundige', dat wil zeggen 'iemand die de letterkunde verstaat of onderwijst', heet dan ook in het Latijn een 'grammaticus'. Daarnaast dient een term als 'Humanitas' als vertaling van 'beschaafde letterkunde' of 'letterwysheid'. 'Vorderen in de letterkunde' wordt in het Latijn 'habere' of 'facere progressum in litteris'. 'Letteroefeningen' heten in het Latijn 'Studia literarum' of 'Exercitia literaria'. Heel vroeg in de achttiende eeuw blijkt de benaming 'letterkunde' zo twee onderscheiden betekenisaspecten te moeten torsen: letterkunde is zowel synoniem aan 'eruditie' als een ander woord voor taalkunde of filologie.

Die dubbele connotatie van de term 'letterkunde' wordt in 1717 geschrapt in het *Compleet Nederduitsch en Fransch woordenboek* van Marin: 'letterkunde' of 'letterkennis' (littérature, érudition in het Frans) trekt zich terug op de betekenis van geleerdheid, 'verworven kennis', terwijl de term 'letterkunst' (grammaire in het Frans) gereserveerd wordt voor de 'spraakkunst'.²² De Engels-Nederlandse en de Duits-Nederlandse woordenboeken nemen die rolverdeling van de twee termen onmiddellijk over: 'Literature' wordt voortaan tot het Nederlandse 'letterkunde' met de betekenis van 'geleertheyd', zoals ook het Duitse 'Gelehrsamkeit' met 'letterkunde' wordt vertaald. Wat er allemaal onder die benaming 'letterkunde' kan vallen, wordt aardig geïllustreerd door de Nederlandse overzetting van het volgende citaat bij Marin dat overigens vrijwel de gehele achttiende eeuw als voorbeeldzin gehandhaafd blijft: 'Scaliger, Saumaire [...] Grotius, Bayle ont été des hommes d'une profonde littérature' wordt in het Nederlands: 'Scaliger, Saumaire [...] Gro-

tius, Bayle zijn mannen van een groote geleerdheid, diepe kundigheid, kennis, ervarentheid in de taalen en geschiedenissen, zeden der ouden geweest.’ Op het eind van de achttiende eeuw vat het min of meer encyclopedisch opgezette *Vervolg* op het *Algemeen Huishoudelijk-, Natuur-, Zedekundig- en Konstwoordenboek* van Chomel (1792) dat omvangrijke betekenis­scala nog eens duidelijk samen.

Letterkunde in het Latijn *Litteratura* is een algemeene uitdrukking, welke de kennis­se der wetenschappen, schoone kunsten, taalgeleertheit enz. bevat; uit de ruime beteekenis welke dit woord heeft, kan men opmaaken, dat het bijna onmoglyk is een volkomen *Letterkundige* in den strikten zin te zyn, om dat men niet wel ter zelve tyd een doorgeoeffend meetskundige, groot redenaar, uitmuntend dichter, wel geoeffend geschiedschryver en kundig wysgeer kan zyn: ten minste is het zeer zeldzaam in één mensch alle de talenten, kundigheden, en verfynde smaak vereenigd te vinden, en bezitter te zyn van eene algemeene geleerdheid.²³

Ik wil u niet vermoeien met een opsomming van de onderscheiden betekenis­nuances die de negentiende-eeuwse woordenboeken aan het begrip ‘letterkunde’ begonnen toe te kennen. Ik volsta met de constatering, dat het lemma ‘letterkunde’ in die tijd niet meer uit de woordenboeken is weg te denken en nu eens een uiterst traditionele (geleerdheid, eruditie) en dan weer een meer moderne betekenis (fictionele teksten) draagt en soms ook beide tegelyk. Illustratief voor dat laatste is het Frans-Nederlandse woordenboek van J. Kramers Jz uit 1859:²⁴ het Franse ‘littérature’ wordt in eerste instantie met ‘letterkunde’ vertaald en toegelicht als ‘geletterdheid, geleerdheid, ervarentheid in taal en wetenschap, kennis der fraaije letteren, kennis der letterkundige regelen en voortbrengselen, boekenkunde of -kennis’ kortom de traditionele betekenistoekenning van de laatste honderdvijftig jaar. Maar dan volgt nog: ‘gezamenlijke letterkundige voortbrengselen van een volk, land, of tijdperk, literatuur’. Men kan er nog over twisten of de ‘gezamenlijke letterkundige voortbrengselen’ in brede of smalle zin verstaan moeten worden, feit is dat hier voor het eerst het Franse ‘littérature’ twee Nederlandse, kennelijk gelijkwaardige synoniemen oplevert: ‘letterkunde’ naast ‘literatuur’. De volgende stap is dat ‘literatuur’ in een Nederlandstalig woordenboek equivalent wordt van ‘letterkunde’. In het Nederlandstalige woordenboek van de gebroeders Calisch (1864) is nog geen zelfstan-

Over literatuur

dig opererend lemma 'literatuur' te vinden, maar als toelichting bij de term 'letterkunde' komt de term wel voor: 'Letterkunde: bedrevenheid in de letteren; fraaije letteren; literatuur; de werken der dichters en schrijvers in enig land'.²⁵ 'Literatuur' is woordenboekvolwassen als het aanspraak kan maken op een eigen lemma. En dat gebeurt – kwaliteit verloochent zich niet – in de eerste druk van het woordenboek, waarvan recentelijk met enig tamtam de dertiende druk ten doop is gehouden, de toen nog eendelige Van Dale uit 1872. Behalve het substantief 'literatuur' zijn ook de adjectieven 'litterair' en 'litterarisch' verantwoord. In de woordverklaring klinkt overigens nog in sterke mate de oude betekenis door: 'litterair - wetenschappelijk, geleerd; litterarisch - letterkundig, wetenschappelijk; litterature - gmv. voortbrengselen der letterkunde, geschriften, boekwerken, boekenkennis, letterkunde'.²⁶

Eerder dan de toch wel late opneming van 'Literatuur' in de woordenboeken is de term in negentiende-eeuwse naslagwerken beland. Nieuwenhuis' *Woordenboek van kunsten en wetenschappen*, een zesdelige encyclopedie, heeft in 1859 het lemma 'letterkunde of literatuur' naast een apart lemma 'literatuur', waar overigens wel verwezen wordt naar 'letterkunde'. Daar krijgt de lezer, voor een deel in de vorm van een historisch overzicht, vrijwel alle betekenisschakeringen aangereikt die tot dan toe aan de termen 'letterkunde' en 'literatuur' werden gehecht.

Letterkunde of literatuur omvat, in den uitgebreidsten zin, alle geschrevene voortbrengselen, waarin de verstandelijke vorming en ontwikkeling van het menschelijk geslacht is uitgedrukt. Talrijk zijn, bij dezen grooten omvang, de onderafdeelingen, naar de verschillende tijden of volken of de verschillende soorten der werken. Zoo heeft men de oude of klassieke literatuur, de middel-eeuwsche en de nieuwere, die der Grieken, der Romeinen, Nederlanders enz., eene prozaïsche, poëtische, wetenschappelijke, stichtelijke literatuur enz. Iedere afzonderlijke wetenschap heeft alzoo hare eigene L., even als hare eigene geschiedenis. Onder *nationale literatuur* verstaat men de literarische voortbrengselen van een enkel volk in zijne eigene taal, waarin zijn eigenaardig karakter helder te voorschijn treedt. De poëzij behoort hiertoe in de eerste plaats. Bij de voortgaande ontwikkeling van tijden en volken verschilt ieder voortbrengsel der L. en krijgt eenen historischen vorm, waardoor de wetenschap ontstaat van de geschiedenis der L.²⁷

De eerste druk van de *Geïllustreerde Encyclopedie* uit 1877, nu de *Winkler Prins* geheten, volgt Nieuwenhuis vrijwel letterlijk in diens differentiatie van onderscheiden soorten ‘literatuur’, maar werkt het begrip ‘nationale letterkunde’ nog wat verder uit.

De *nationale letterkunde* omvat de geschrevene voortbrengselen van een bepaald volk in zijne eigene taal, en wel de zoodanige, waardoor zich het eigenaardig volkskarakter het duidelijkst vertoont. Daartoe behooren in de eerste plaats zijne gedichten, — en voorts zijne romans en novellen, zijne geschiedkundige, wetenschappelijke en wijsgeerige werken. Het beste tafereel van de Vaderland-sche letterkunde is geleverd door Dr. Jonckbloet.²⁸

Eind jaren zeventig van de vorige eeuw, zo mag men concluderen uit de presentatie en invulling van de termen ‘literatuur’ en ‘letterkunde’ in encyclopedische naslagwerken, zijn het algemeen gangbare termen geworden met nog altijd een zeer ruime reikwijdte – historische, wijsgerige en wetenschappelijke werken vallen er nog steeds onder –, maar aan de spits van die piramide staat nu wel de ‘literatuur’ in engere zin.

Eerdere vindplaatsen in de achttiende eeuw

Een woordenboek lijkt een betrouwbare gids om na te gaan of bepaalde woorden algemeen zijn geaccepteerd. Als seismografen van het binnendringen van het nieuwe woord schieten zij echter schromelijk te kort. Ook een term als ‘literatuur’ had al een gebruiksverleden, alvorens Van Dale er zich over ontfermde. Ik pretendeer geenszins de vroegste vindplaatsen op het spoor gekomen te zijn, maar mijn eerste bewijsplaats dateert wel van ruim een eeuw eerder. Hij komt uit een brief uit 1765 van de Leidenaar Frans van Lelyveld aan het wonderkind Rijklof Michaël van Goens die kennelijk geklaagd had over zijn ‘kankerende kwaal’ van de ‘geestverteerende melancholie’. Als hij, Van Lelyveld, tot die somberte dreigt te vervallen, zo schrijft hij, is er slechts één remedie mogelijk en dat is *lezen*.

dan gaat de bui van zelf over, en ik zou de letteren beminnen, al waren ze nergens anders goed voor, en ik houde mijn speelpop van Duitsche [d.i. Nederduit-sche ‘Hollandse’] litteratuur aan, alleen om deeze reden, want nut, wezenlijk nut weet ik, kan ik er nooit mede doen.²⁹

Over literatuur

Drie jaar later coiffeert dezelfde Van Lelyveld zijn correspondent met de opmerking dat er ‘nooit iemand geweest is, die zoo geverseerd is in de Litteratuur van alle de moderne’ als juist Van Goens.³⁰ Zoals bekend cirkelt de briefwisseling tussen beide heren voornamelijk rond het wel en wee van de Nederlandse letterkunde als artistiek product. Dat maakt het aannemelijk dat we hier te maken hebben met een wel zeer vroege toepassing van de term ‘literatuur’ ter aanduiding van het literatuurbegrip in engere zin.

Voor het eind van de achttiende eeuw duikt de term ‘litteratuur’ ook een handvol keren op in het oeuvre van het duo Wolff/Deken. Tweemaal op zijn Frans gespeld als ‘litterature’ en dus duidelijk een ontlening. Eén keer vrij vroeg in correspondentie met Isaac Sweers.

Het is, voor elk die de Vaderlandsche Litterature hoog schat, verbruid spytig, dat die Heeren, die nog al iets doen, bykans niets dan gelikte vertaalingen, of stijve navolgingen ten besten hebben.³¹

De tweede vindplaats stamt uit de *Voorrede van Cornelia Wildschut*.

Zeer zijn wij aangemoedigd om in dit vak der litterature nogmaals onze krachten te beproeven.³²

Uit de context valt moeilijk op te maken of de term hier nu in engere dan wel in bredere betekenis wordt gehanteerd. Ik houd het op de royalere inhoudsbepaling.

In een ander geval – het gaat om een tot de fictie behorend *Voorbericht* – heet het dat ‘zy in onze *Nachrichten* eene veel dierbaarder Litteratuur vinden’.³³ ‘Literatuur’ heeft hier ongeveer de betekenis van ‘beschikbare achtergrondliteratuur’. Het is een connotatie die ook nu nog springlevend is, getuige formuleringen als ‘secundaire literatuur’ of ‘lijst van geraadpleegde literatuur’. In de recente literatuur is ‘literatuur’ in die betekenis hard op weg naar de onsterfelijkheid door de vraag van Maarten Koning: ‘Hebben we ook literatuur over kabouters?’³⁴ Verreweg de aardigste ‘literatuurverwijzing’ levert het eerste deel van de *Brieven van Abraham Blankaart* op (1787-1789). De rondborstige Blankaart heeft een student onder zijn hoede die tot zijn verbijstering zich ‘in de kop [had] gaan stellen, dat hy een Geleerde moest worden’³⁵ en die ‘den godgantschen dag niets doet, dan ouwe gescheurde hand-

schriften ontcyferen; verroeste Penningen uitleggen; gebrooken potten en pannen beschryven' (56). Grieks en Latijn had hij niet geleerd om predikant of jurist te worden, maar omdat hij naar zijn zeggen 'zo graag in de Litteratuur studeeren' wilde. Dat is abacadabra voor Blankaart die dan ook de predikant Redelyk in de arm neemt 'om te hooren, wat of dit eigenlyk inhad; want ik wilde voor zo een gastje niet weeten, dat ik er niet regt agter was, wat of je meende' (67). Het lijkt niet ondenkbaar dat de dames Wolff en Deken via de figuur van Blankaart hun eigen bedenkingen tegen een te wollige en wellicht ook te pretentieuze term hebben willen uiten. Uit de context wordt wel duidelijk dat 'literatuur' hier in de buurt komt van het geheel aan geschriften die de lezer tot een geleerd man maken. Dat geldt ook voor het 'literatuurgebruik' van Willem Leevend die in de gelijknamige roman aan zijn vriend Paulus Helder schrijft dat hij 'reeds druk aan het bestudeeren der Mathesis' is en hoopt 'in de Litteratuur naarstig voort te gaan om my die voorbereidende en noodzaakelyke kundigheden te bezorgen, die der Godgeleerdheid onöntbeerlijk zijn'.³⁶

Negentiende-eeuws gebruik van 'literatuur'

Op grond van onder meer een globaal depouilleren van de *Vaderlandsche letteroefeningen* uit de periode 1800-1870 lijkt het mij aannemelijk dat, in tegenstelling tot datgene wat de woordenboeken suggereren, de term 'literatuur' na de eerste decennia van de negentiende eeuw zijn hapax-karakter begint te verliezen en zo rond het midden van de negentiende eeuw tot de verbale pasmunt van schrijvend Nederland gaat behoren. Dit mondig worden van de term gaat veelal ook gepaard met een begripsversmalling. Geschiedenis en filosofie passen steeds minder goed onder deze paraplu. 'Literatuur' wordt meer en meer de favoriete term om fictionele teksten met een esthetische functie aan te duiden. Bij de vroegste negentiende-eeuwse vindplaatsen is dat nog niet altijd even duidelijk. Wat te denken van een observatie uit 1812: 'Anna Maria Schuurman toch deed weinig of niet aan onze literatuur'?³⁷ 'Bij ons', zo heet het in 1821, 'zou een beroemd Professor in de Oude Litteratuur welligt meenen, zijn stand niet weinig te kort te doen, door de uitgave van dergelijke, meest onderhoudende geschriften voor het volk'.³⁸ Een 'Professor in de Oude Litteratuur' kan moeilijk iemand anders zijn dan een hoogleraar in de literatuur van de Grieken en de Romeinen.

Over literatuur

Hoe ruim in Nederland aanvankelijk de jas van 'literatuur' nog viel, wordt onder meer zichtbaar in de mobilisering van specificerende adjectieven om naar teksten met een artistieke component te verwijzen. Zo krijgt Willem de Clercq in 1824 van de kritiek een schouderklopje, omdat hij over een grondige kennis 'onzer poëtische litteratuur' zou beschikken.³⁹ En nog in 1848 wordt van Jacob van Lennep opgemerkt dat hij 'grooten invloed heeft uitgeoefend op de wijziging onzer dichterlijke literatuur'.⁴⁰

Spraakmakende figuren

Als in de jaren dertig vooraanstaande literatoren de term 'literatuur' gaan gebruiken, moet daar een voorbeeldfunctie van zijn uitgegaan die een meer algemene toepassing ongetwijfeld in de hand heeft gewerkt. Van een drietal van deze 'spraakmakende' figuren geef ik een citaat.

In de in de vorm van een brief aan zijn vriend J. Bake gegoten voorrede van het *Gesprek op den Drachenfels* (1835) haast Geel zich te zeggen, 'dat ik uitzonderingen zou weten te maken, indien ik van de eene of andere literatuur beweerde, dat zij eene nachtmuts ophad'.⁴¹ 'Ik heb eene plaats in de Hollandsche literatuur die mij niemand zal betwisten', tekent de jonge Beets zelfbewust op 25 januari 1836 in zijn dagboek aan.⁴² En ten slotte heeft de gezaghebbende *Gids*-redacteur Potgieter het in de 'Kopijeerlust des dagelykschen levens' (1841) over 'de radicalen in de litteratuur' en 'deze soort van litteratuur', waarmee hij doelt op het prozagenre, waarin de beschrijvingskunst hoogtij viert.⁴³

Als in 1837 een breedvoerige verhandeling verschijnt over een apart 'vak van letterkunde', louter tot genoegen en uitspanning geschreven, met 'voorbijzage van het hooger doel', de zogenaamde 'uitspannings-lectuur', behoort de term 'literatuur' al tot het verbale wisselgeld van de auteur.⁴⁴ Een paar voorbeelden: 'men zal het voor bewezen houden, dat geene soort van literatuur meer algemeen gezocht en verspreid is, dan die, welke tot aangenaam onderhoud dient'; 'Wat verpestende modderpoel is in dit opzigt *Frankrijks* zoo algemeen verspreide literatuur'; 'hunne volksliteratuur'; 'dat men medewerkt tot de verbastering van het rijk der schoone literatuur, en tot de aanranding van hetgene ver boven de schoone literatuur is verheven'.

Mijn lust tot 'literatuur'-citering moet ik bedwingen, maar Busken Huët, de meest gevreesde criticus van de negentiende eeuw mag ik niet geheel de mond snoeren. Vanaf het moment (1862) dat hij in *De gids* de rubriek *Kronijk en Kritiek* voor zijn

rekening nam, valt in zijn kritieken geregeld de term 'literatuur' te noteren: 'Men kan kunstenaar zijn in de litteratuur, zonder juist uit te munten in het vak der plastiek.'⁴⁵ En elders:

Het is met de litteratuur een vreemd geval. Een helder hoofd, een scherpe blik, eene puntige pen, veel boeken-, veel menschen-, veel wereldkennis, een rustige mannelijke leeftijd na eene met reizen doorgebrachte jeugd, waarom is zelfs dit alles te zamen [...] niet genoeg om in de wereld der letteren iemand tot den adelstand te verheffen.⁴⁶

Ook het adjectief 'litterarisch' hanteert hij al in zijn recensierubriek. Hij vond het dan ook niet nodig, toen hij in 1868 tot bundeling van zijn eerste kritieken overging, toe te lichten waarom hij deze *Fantasiën* door het adjectief 'litterarisch' deed voorafgaan.

Concurrenten van 'literatuur'

In vergelijking tot het buitenland, zo leren bovenstaande vindplaatsen, heeft het toch betrekkelijk lang geduurd, voordat de term 'literatuur' in Nederland ingeburgerd raakte.

Voor die terughoudendheid is een vrij banale oorzaak aan te wijzen: andere benamingen waren 'literatuur' te snel af geweest. Voor wat men wilde zeggen en uitdrukken was er immers een redelijk aantal equivalenten beschikbaar. De Franse combinatie 'belles lettres' had in het Nederlands zelfs twee varianten opgeleverd. Tot één woord samengesmolten (*bellettrie*) kan men deze variant in de negentiende eeuw onder andere aantreffen in de titel van een reeks kritische opstellen van Busken Huet uit 1876, *Nederlandsche bellettrie* geheten. *Bellettrie* is tegenwoordig nog niet geheel uit de woordenschat gevallen, al lijkt de enigszins plechtstatige connotatie de term wel enigszins te marginaliseren.

De tweede vernederlandsing van 'belles lettres' leverde in de achttiende eeuw de variant 'fraaie' of 'schone letteren' op. Dat specificerend adjectief valt in de negentiende eeuw van de combinatie af en als 'letteren' tout court zal dit substantief ook in deze eeuw furore maken en, in brede of smalle betekenis, zich nestelen in titels van literatuurgeschiedenissen, radioprogramma's en rubrieken in culturele tijdschriften.

Over literatuur

Naast 'fraaie letteren' komt men in de achttiende eeuw ook de aan het Duits ontleende combinatie 'fraaie' of 'schone kunsten en wetenschappen' tegen. De dichter/theoreticus J.P. Kleyn zal in 1803 aan die 'fraaije kunsten en wetenschappen' een breedvoerige *Verhandeling* wijden, die twaalf jaar later alsnog wordt afgedrukt in het tijdschrift *Mnemosyne*.⁴⁷ Het sympathieke van Kleyns verhandeling is dat hij zich als een der weinigen bewust is van de semantische verwarring waartoe benamingen als 'fraaije kunsten en wetenschappen' aanleiding zouden kunnen geven.

Onkunde en achteloosheid verwisselen dikwijls bewoordingen, die eigenlijk gansch verschillende zaken aanduiden. Dit maakt eene juiste bepaling en uitlegging van zulke woorden veelal hoogstnodig en onontbeerlijk; (5)

In dat kader maakt hij zinnige opmerkingen over het verschil tussen *kunst* en *kunde*, relateert hij de 'fraaije kunsten en wetenschappen' aan de Franse 'belles lettres', sluit hij de 'vrije kunsten', waartoe de 'zogenoemde Litteratuur' behoort, buiten zijn begripsbepaling en geeft hij ten slotte een even heldere als mantelruime bepaling van 'fraaije kunsten en wetenschappen'. Zij

behelzen *Dichtkunst* en *Welsprekendheid*, benevens de Theorie dezer Kunsten, en verdere Wetenschappen, welke zich derwijze laten behandelen, dat men zich daarin niet verdiepe, maar enkel op eenen verlustigenden trant daarover spreke en schrijve; ja alle wetenschappen, voor zoo veel zij derwijze behandeld kunnen worden, en dadelijk worden; de Geschiedkunde, bij voorbeeld, voor zoo veel men zich bij derzelver behandeling in geene historische Kritiek verdiept; de Natuur- en Sterre-kunde, als men daarover in den smaak van eenen FONTENELLE uitweidt (10).

De verhelderende uiteenzettingen van Kleyn ten spijt, zal de uitdrukking 'Fraaije kunsten en wetenschappen' het evenwel niet bolwerken, maar het snel afleggen tegen concurrerende benamingen. Als de formulering in de negentiende eeuw niet geheel en al onverstaaenbaar wordt, heeft ze dat te danken aan de in 1800 opgerichte *Bataafsche maatschappij van taal- en letterkunde*, die zich een in 1806 zal herdopen in de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*. Zij zal die naam

blijven dragen, totdat, precies in het jaar 1900, dit genootschapsfenomeen ter ziele gaat en de tot een archaïsme verworden term mee het graf inneemt.

Een serieuzer concurrent voor 'literatuur' die evenals in Duitsland aan het begin van de negentiende eeuw even het alleenrecht leek te gaan verwerven was de benaming 'dichtkunde', al verantwoord in Van den Endes *Schatkamer der Nederduitsche en Franse talen* uit 1695. De benaming 'dichtkunde', alias 'poëzij', bleef de gehele achttiende eeuw door voorbehouden aan teksten in gebonden vorm, die toen wel het leeuwendeel uitmaakten van de letterkundige artistieke productie. Op het eind van de achttiende en begin van de negentiende eeuw was het een koepelterm geworden, waar alle literaire genres wel ongeveer onder pasten, behalve de zogenaamde 'welsprekendheid', waarmee gewoonlijk naar prozateksten verwezen werd. Vrijwel unaniem gold in de eerste decennia van de negentiende eeuw de taxatie dat het peil van de eigentijdse Nederlandse poëzieproductie tot een ongekende hoogte was gestegen. Maar over het proza deed men nauwelijks minder euforisch. Zo schrijft een recensent: 'Ook in de welsprekendheid kan *Nederland* tegenwoordig roemen op mannen, die deszelfs prozastijl tot eene hoogte hebben opgevoerd, welke de Eeuw van HOOFT ten minste evenaart.'⁴⁸ Aanvankelijk deelt de roman, de parvenu onder de genres en bij voortduring alleen geschikt geacht voor leeskringen, niet in die toegenomen achting voor het proza. In 1820 wordt het masculiene deel van schrijvend Nederland verweten op het terrein van de roman 'nog niets geleverd [te] hebben' 'wat men eigenlijk *klassiek* zou mogen noemen', in tegenstelling overigens tot de vrouwelijke schrijfsters!⁴⁹ Maar vanaf de jaren twintig klinkt in de kritieken steeds vaker door dat niet alle romans onbenullig zijn en sommige zelfs artistieke merites bezitten. Dankzij die facelift van de roman is het niet verwonderlijk dat er stemmen opgaan het begrip dichtkunde zo ruim te interpreteren dat ook het vroeger zo verguisde genre er onderdak kan vinden. Een romanschrijver heet voortaan 'romandichter'. En dat er in het huis van de dichtkunst vele woningen zijn, waaronder die van de roman niet de geringste is, zegt onomwonden het volgende citaat.

Een Roman is een dichterlijke voorstelling van tooneelen uit het menschelijk leven; een schilderstuk. Daarom is het even zoo natuurlijk, dat menschen gaarne romans leezen, als het natuurlijk is, dat zij gaarne een goed schilderstuk zien. Dit alles nu geldt ook van den Dichter, dus ook van den Romanschrijver, wiens

Over literatuur

werk in de rij van voortbrengselen der dichtkunst op verre na niet de laagste plaats bekleedt.⁵⁰

De rekbaarheid in die jaren van het begrip ‘dichtkunst’ wordt ook geïllustreerd door de positie die de roman in de literatuurgeschiedenissen krijgt toebedeeld. Zowel bij Collot d’Escury als bij Van Kampen ressorteert de roman ‘in de rij van voortbrengselen der dichtkunst’, weliswaar nog niet vooraan, maar wel naadloos volgend op de bespreking van de overige dichterlijke genres.⁵¹

Toch zal de term ‘dichtkunst’ het, zoals ook in Duitsland, uiteindelijk niet red- den, maar het afleggen tegen een term die als een koekoeksjong alle termen groten- deels uit het vocabulaire nest drukt. En het opvallende is dat het een vogel van onvervalst Nederlandse pluimage is die in de internationale volière zijn gelijke niet heeft. Ik doel natuurlijk op de term die in mijn verhaal al meermalen is opgedoken: de benaming ‘letterkunde’ en de met dat substantief verbonden afleidingen als ‘let- terkundig’ en ‘letterkundige’. Het is een term met de oudste papieren en al met vindplaatsen, zoals gezegd, in de vroege achttiende-eeuwse woordenboeken. Vanaf het eerste uur tot aan de dag van vandaag heeft dat woord moeiteloos soepel vrijwel alle betekenissen die het begrip ‘literatuur’ te dragen kreeg, van oeverloos tot smal, in zich opgenomen en zich als een volwaardig synoniem naast ‘literatuur’ weten te handhaven.

Het is opmerkelijk dat men in Nederland zo de keus heeft tussen twee, geheel gelijkwaardige, equivalente termen, waar in het buitenland alle overige varianten tenslotte door ‘literatuur’ werden weggedrukt. Even opmerkelijk is het dat niemand zich daar ooit druk om heeft gemaakt. Alleen de literair-historicus en latere hand- boekschrijver Gerard Kalff – Nico Laan is het niet ontgaan⁵² – sputterde in *De gids* van 1888 wat tegen. ‘Wat is Letterkunde?’, zo begon hij zijn bespreking van Jan te Winkels *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, deel 1, om er onmiddellijk aan toe te voegen: ‘Een ongelukkig gekozen woord.’⁵³ We spreken immers over *toon- kunst*, *schilderkunst*, *beeldhouwkunst*, terwijl de samenstelling *letterkunde* eerder as- sociaties oproept met wiskunde, aardrijkskunde en ‘zoovele andere kundigheden meer’, terwijl het in ‘*letterkunde*’ toch niet gaat om kennis, maar wel degelijk om ‘kunst’. Wie naar andere benamingen zoekt, aldus Kalff, stuit bijvoorbeeld op het aan het Frans ontleende ‘fraaie letteren’, maar die benaming voldoet maar half.

Dwalen wij nog verder van huis, dan vinden wij het woord *literatuur*, dat tegenwoordig door de meeste beschaafde volken gebruikt wordt en waarvan ook wij ons kunnen bedienen, al zegt het ons weinig.(225)

De Tachtigers

Kalffs onvrede met de benaming 'letterkunde' doet hem uitzien naar andere termen en zonder veel animo op 'literatuur' attenderen. Zijn formulering wekt de suggestie dat hij zijn lezers een neologisme voorhoudt, waarvan zich tot dan toe eigenlijk niemand bediende. En dat strookt geenszins met mijn bevindingen. Bovendien had Kalff kunnen weten dat in het eigentijdse milieu van de Tachtigers de term 'literatuur' met gretigheid werd gebezigd in opstellen en kritieken, zonder dat overigens de benaming 'letterkunde' nu geheel uit de gratie was.

Een vluchtige vergelijking van de eerste jaargangen van *De nieuwe gids* met de jaargangen 1885-1890 van zijn dan belegen voorganger *De gids* spreekt in dit opzicht boekdelen. Beide tijdschriften houden er een recensierubriek op na, 'Letterkundige Kroniek' geheten in *De gids*, 'Literaire kroniek' in *De nieuwe gids*. Frank van der Goes' 'Proeve van litteratuur-geschiedenis' in de eerste jaargang van *De nieuwe gids* wemelt van 'literatuur'-plaatsen met 'letteren' en 'letterkunde' als minder frequent gebruikte synoniemen. In formuleringen als 'In deze bladzijden is alleen sprake van onze nieuwe literatuur' of 'Sinds zes jaar is onze literatuur bezig, voortdurend bezig te groeien en zich te ontwikkelen' of Multatuli weet zelf nauwelijks wat zijn betekenis is geweest in 'het tot stand komen dezer voor alles artistieke en psychologische periode onzer literatuur' of 'De literatuur onzer periode begint hare decadentie te krijgen' wordt de benaming 'literatuur' vrijwel tot een schibbolet van de Tachtigers. Literatuur, zo prediken de Tachtigers, heb je in soorten en maten en dus is nadere specificatie nodig. Ze strooien met etiketten als 'Mindere-rangs-literatuur' tegenover 'wereldliteratuur', 'hyperbolische vaderlands-lievendheid-literatuur' versus 'grootte Literatuur', opereren met het begrippenpaar 'hooge en lage literatuur' en signaleren 'een richting in de literatuur' en ook wel 'een literatuurbeweging'. Ze maken gretig het onderscheid tussen een 'werkelijke en serieuze hollandsche literatuur' naast het slappe afreksel van de coryfeeën van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde die, evenals de dominee-dichters, met de eigenlijke literatuur niets te maken hebben'.⁵⁴ Wie voorbeelden wil van citaten waarin de term 'literatuur' innig wordt omhelsd en geknuffeld en als een klaroenstoot van de nieuwe

Over literatuur

beweging moet klinken, leze Van Deysel. Brooddronken en bedwelmd raakt hij ervan.

Groote God, ik wist toch wel wat literatuur is, ik-zelf, mijn heele zelf, mijn heele levende ik was een bewuste passie van literatuur, en ik kon het begrip maar niet vatten, dat in dat woord besloten is.⁵⁵

Dan weer, bijvoorbeeld in opstellen als ‘Nieuw Holland’ (1884) en ‘Over literatuur’ (1886) werpt hij zich op als representant van een andersoortige, nieuwe literatuur en noemt hij zich ‘op het plein onzer literatuur-stad’ ‘de geestdriftige omroeper’, die ‘op de tinnen van de toren zijner observatie’ gaat staan om de grote literatuur te overzien, maar vooral ook om de Nederlandse eigentijdse letterkunde striemend te ranselen vanwege haar onbenulligheid. Door jullie is onze literatuur verworpen tot ‘een sloot van kalme domheid, tot een riool van vunzige banaliteit’, roept hij de ‘poëten en prozatoren van Sint Juttemus’ toe:

dansende kalveren op het ijs uwer gevoelloosheid, krakende geraamten van grijze verveling, gij, wier boeken niet leven en spreken, maar slapen met open monden en groene tongen, gij aschkarremannen, ademend in den afval der Europeesche literatuur, voddekrabbers, wroetend in de mesthoopen der literatuur, gij, eenuken van den geest, impotente vrijers van wassen muzen, gij, beurtelings stotterende hinkers, die de literatuur voortschopt als een steentje van de eene afdeeling uwer dwaasheid in de andere, en proestende raaskallers, die uw lezers met uw slijmwoorden besproeit, labberlottige beroerlingen, morsige zanikers, zegellendigen, spreeknaren, schreeuweelijken.⁵⁶

Van Deijssels scheldkanonnades vermogen niet iedereen meer te boeien, maar in zet van zijn soms grof geschut vormt wel altijd zijn particuliere invulling van het begrip ‘literatuur’. In hetzelfde ‘Nieuw Holland’ komt hij in dat verband tot een van de helderste formuleringen van een modern, sterk ingesnoerd literatuurconcept.

De Literatuur, alleen om zich zelfs wil bestaand, en zich des-bewust, is een verschijnsel in onze eeuw opgekomen, en dat in de maatschappij de nieuwe carriëre van woordkunstenaar heeft doen ontstaan (II).

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of de Tachtigers met hun ‘literatuur’-gebruik de term in een stroomversnelling hebben gebracht. Laat, dankzij hun geestdriftig schermen met term en begrip, ‘literatuur’ in de twintigste eeuw ‘letterkunde’ ver achter zich? Op één terrein in ieder geval beslist niet. Het is opvallend hoe eensgezind de schrijvers van de grote literatuurgeschiedenissen zijn in de titelgeving van hun handboeken. De reuzen in dat vak, Te Winkel, Kalff, Baur en na de oorlog Knувelder, en om hen heen de bescheidener schappenvullers van het literatuurmausoleum, de Prinsen, Walchen en Bastiaansen, volgen in hun terminologie keurig hun negentiende-eeuwse voorgangers vanaf Siegenbeek en Jonckbloet en tooien de kortere of langere titel van hun handboek met de term ‘letterkunde’ in plaats van ‘literatuur’. Het is eigenlijk pas heel recentelijk dat de benaming ‘literatuur’ oprukt naar het schutblad van de handboeken, te beginnen in 1986, toen twee leden van de Amsterdamse leerstoelgroep Moderne Nederlandse Letterkunde, Van Bork en Laan, het studieboek *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* op de markt brachten.⁵⁷ Vier jaar later verraste collega Anbeek met het handboek *Nederlandse literatuur 1885-1985*,⁵⁸ in 1993 gevolgd door de meest frivole Nederlandse literatuurgeschiedenis ooit, *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, onder hoofdredactie van Schenkeveld-Van der Dussen.⁵⁹ Als deze trend zich voortzet, kan het niet anders of de met enig vertoon aangekondigde, nieuwe, nu nog naamloze en ook nog ongeschreven literatuurgeschiedenis in 9 delen onder auspiciën van de Taalunie, zal het niet buiten de term ‘literatuur’ kunnen stellen.

Institutionele factoren

Met al te forse halen heb ik in het afgelopen uur de terminologische eigenaardigheden, zo niet grilligheden, rond het begrip ‘literatuur’ geschetst en hopelijk duidelijk weten te maken dat iets nog geen literatuur is als er ‘literatuur’ op staat en dat omgekeerd ‘by other names’ een tekst ook geurig kan zijn. Wellicht vond u, dat ik mijn verhaal wel erg egoïstisch toespitste op de perioden waarin ik het beste thuis ben, de tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw. Ik kon echter moeilijk anders, omdat juist in die tijdvakken het literatuurbegrip het sterkst in beweging geraakt, esthetische naast emotionele noties begint op te nemen en zo het ruim geplooid traditionele gewaad begint in te ruilen voor een moderner outfit, waarin al heel duidelijk de meer toegesneden snit van de twintigste eeuw te herkennen valt.

Over literatuur

Begrippen verkleuren niet zomaar en als u de getraindheid en het geduld van negentiende-eeuwse toehoorders bezat, zou ik in een tweede uur graag ingaan op een aantal factoren van infrastructurele aard die mede bepalend zijn geweest voor die veranderingen. Uw welwillendheid heb ik echter al te lang op de proef gesteld. Daarom noem ik alleen nog even snel een aantal zaken die, in de terminologie van Siegfried Schmidt, mede de 'autonomisering van het literatuursysteem' in de hand hebben gewerkt.⁶⁰ Naast opmerkelijke verschuivingen in de poëtische hiërarchie zelf – de roman als het koekoeksei in het poëtische nest, dat de andere genres steeds verder in de marge drukt⁶¹ – zijn het naar ik meen vooral een vijftal institutionele factoren geweest die het literatuurbegrip nader hebben bepaald en aangescherpt, te weten de genootschappelijkheid,⁶² de opkomst en verbreiding van het kritische tijdschrift,⁶³ het instellen van leerstoelen in de Neerlandistiek,⁶⁴ het literatuuronderwijs⁶⁵ en ten slotte de opkomst van het fenomeen van de literatuurgeschiedenis.⁶⁶

Drijfveer achter al deze institutionele activiteiten was in eerste instantie een aanzwellend nationaal besef, dat én de literatuur mobiliseerde als het medium bij uitstek om het verflauwde gevoel van nationale eigenwaarde op te krikken én tegelijkertijd de literatuur metselde tot hoeksteen van de vaderlandse identiteit.⁶⁷ Bovengenoemde institutionele factoren, deels aan elkaar verwant en deels elkaar oproepend, schiepen de voorwaarden en een klimaat waarin een ander, moderner literatuurbegrip, dat zich met enige aarzeling ook met de benaming 'literatuur' ging tooien, kon groeien en gedijen. Literatuur, zo zou men kunnen zeggen, is niet louter een spin in een zelfgesponnen web, de spin trilt evenzeer in draden van andere makelij. Vergeet u dit aan alle kanten foutlopende beeld zo snel mogelijk. Houd alleen vast dat de negentiende eeuw, zo vaak als stupide eeuw gebrandmerkt, op het terrein van de infrastructurale veranderingen uiterst dynamisch is geweest.⁶⁸ Het is de winst van het onderzoek van met name de laatste twee decennia met een sterk cultuurhistorische dimensie die ons dat bewust heeft gemaakt.⁶⁹ Die cultuurhistorische inbedding laat het fenomeen van de literatuur zelf natuurlijk onverlet. Deze benadering heeft de onderzoeker er wel van doordrongen dat de literatuur geen onveranderlijk, statisch fenomeen is, maar een even veranderlijk en grillig historisch verschijnsel als de labels die haar in de loop der tijd zijn opgeplakt.

Maar hoe dan ook benoemd en ingekapseld, het gaat uiteindelijk om teksten die op enigerlei moment als literair werden gekwalificeerd en dat moet ook in de uni-

versitaire benamingen tot uitdrukking komen. Hermans heeft niet altijd gelijk en hier zeker niet. Zelfs als louter administratieve wijziging is de formulering 'Nederlandse taal en cultuur' een onding en zit er inhoudelijk volkomen naast. Wie Nederlands studeert, het zij nog maar eens duidelijk gezegd, kiest of voor de talige aspecten (taalkunde, taalbeheersing) of voor de literatuur (historisch dan wel modern) of voor een combinatie van beide, maar niet voor zoiets vaags als cultuurkunde. En dat lijkt me ook te gelden voor de andere moderne talen.

Toegegeven, ook geruststellende benamingen zijn niet altijd een garantie voor correcte invullingen. Toen ruim honderd jaar geleden, om precies te zijn bij Koninklijk Besluit van 27 april 1877, hier in Amsterdam de mogelijkheid werd geopend een doctoraat in de Neerlandistiek te verwerven, werd deze nieuwe discipline kortweg omschreven als *Nederlandse letterkunde*. Als hoogleraar werd de befaamde mediëvist J. Verdam, de onvolprezen schepper van het *Middelnederlandsch Woordenboek*, aangetrokken. In de dertien jaar dat hij in Amsterdam doceerde heeft hij, de naamgeving van de discipline ten spijt, nimmer een letterkundig onderwerp in zijn colleges aan de orde gesteld. Pas met de aanstelling van zijn opvolger, Te Winkel, de 'grand old man' van de literatuurgeschiedschrijving, werd het onderwijs en onderzoek in de oudere en nieuwere Nederlandse letterkunde serieus ter hand genomen. En dat is zo gebleven, tot op de dag van vandaag.

Redenen te over om alle docenten van de faculteit der geesteswetenschappen die het literatuuronderwijs en -onderzoek ter harte gaan met klem te verzoeken de al te wollige deken 'cultuur' niet over het vak te trekken, maar te blijven spreken over 'belletrie', 'letteren', 'letterkunde' en desnoods over 'literatuur'.

Ik ervaar het als een vreugdevol voorrecht vanmiddag in gezelschap van zovelen afscheid te mogen nemen van de Universiteit van Amsterdam. Straks bij de receptie hoop ik ieder van u persoonlijk de hand te drukken. Op dit moment kan ik niet ieder persoonlijk noemen bij wie ik in het krijt sta, maar een aantal onder u verdient het dat ik uw naam met ere noem. Ik begin met de binnenste cirkel, mijn naaste familie en vrienden. Moeder, u als oudste vertegenwoordigster van de familie Kloeke bent het beste bewijs dat bij 65 het leven pas echt begint en uw zeer gewaardeerde aanwezigheid verzoet voor mij de lichte pijn die de afwezigheid van de jongste telg uit de familie, mijn grote, maar voor deze gelegenheid toch te kleine kleinzoon Boris, bij mij teweegbrengt. Boudewine, op straffe van vernietigende blikken, heb je mij gelast hier niets aardigs over je te zeggen. Ik zwijg over jou dan ook als het graf. Minder gevaar loop ik, als ik zeg, dat ik de actieve betrokkenheid van jullie, Marije en Frank, bij mijn afscheid hogelijk op prijs stel, zo ook het feit dat jij, Job, een vertrouwelijke missie naar het gebied der Grote Meren in Afrika hebt willen afzeggen om vanmiddag hier met Hanneke aanwezig te kunnen zijn. Verheugd ben ik zoveel vrienden van het eerste uur en van later hier te zien. Ik heb jullie in de afgelopen jaren soms te zeer verwaarloosd, maar ik hoop mijn leven te beteren.

De tweede cirkel wordt gevormd door de leden van de leerstoelgroep die, zoals u heeft kunnen zien, zo-even bij het binnenkomen in de aula mij al hun morele steun verleenden. Dat hebben jullie de afgelopen vijftien jaar keer op keer gedaan. Het moet niet mee zijn gevallen om een onhandige, schutterige, soms als een echte professor verstrooide, indringer van buitenaf te coachen. Ik heb veel van jullie geleerd: van de ernst waarmee jullie wetenschap bedrijven, de humor waarmee jullie saai vergaderingen wisten te kruiden,⁷⁰ van jullie inzet op colleges en de hartverwarmende onderlinge loyaliteit in veelal benarde tijden. Dank voor die jarenlange training in Amsterdamse solidariteit! Helemaal vrienden zijn we, denk ik, nooit geworden, maar veel scheelt het niet. Ik zal jullie, Marita, Lisa, Willy, Klaus, Jef, Gé, Tom, Nico, Gerard I, George en Gerard II missen.

Tot de meest ruime cirkel behoort in de eerste plaats de Amsterdamse afdeling van de Neerlandistiek met een drietal aanpalende leerstoelgroepen, voorts het Onderzoeksinstituut voor cultuurgeschiedenis, de Faculteit der Geesteswetenschappen

en landelijk de Huizinga-onderzoekschool en een aantal bovenlokale commissies. Ik verklap niet met wie van mijn directe collega's ik het best kon opschieten, maar haal uit zijn wat grauwe anonimiteit graag even Herman Pleij naar voren. Jij was immers voorzitter van de benoemingscommissie die de verantwoordelijkheid droeg voor mijn verkassen naar Amsterdam. Het getuigt van hoffelijkheid, goede Herman, dat je me nooit ronduit hebt gezegd, dat je als voorzitter wel eens betere adviezen bij het faculteitsbestuur hebt gedeponereerd. Met een aantal medewerkers van de andere leerstoelgroepen Neerlandistiek heb ik, samenwerkend in promotiecommissies of andere gremia, intensief contact gehad. Als pars pro toto voor al die aardige collega's op afstand noem ik hier alleen de soms wat zorgelijk kijkende, want begenadigde docent Bert Paasman. En van het Instituut voor cultuurgeschiedenis zal ik niet de naam releveren van de immer gehaaste voorzitter, Evert van Uitert, maar alleen van de klavecimbel verfoeiende en niettemin zo benijdenswaardig onbureaucratische coördinator Paul Koopman, zoals ik van het Huizinga-instituut alleen de Limburgse harmonie-pushende directeur Joep Leerssen en de operaminnende en daardoor wellicht immer bevlogen voorzitter Wijnand Mijnhardt wil noemen.

Wie qualitate qua zitting te nemen heeft in facultaire, universitaire en landelijke commissies, komt vroeg of laat ook in aanraking met onuitstaanbare Bart Asjes-achtige figuren. Ik had het geluk een veel groter aantal sympathieke, kundige, inspirerende mensen te ontmoeten, met vaak ook nog het talent om mij niet geheel overbodig te gevoelen. Dank voor die tact!

De op één na laatste groep tegen wie ik iets wil zeggen, wordt gevormd door degenen die bij mij gepromoveerd zijn of dat binnenkort alsnog gaan doen. Er bestaan tegenwoordig uitgekiende cursussen om een dissertatie tot een goed einde te brengen, maar een simpele handleiding voor al te veeleisende promotoren is zelfs nog niet in de maak. Vergeef me als ik zo nu en dan jullie geesteskind onbehouden door elkaar heb geschud, er een been van heb afgedraaid of stimuleerde, dat het met een waterhoofd ter wereld kwam. Mijn schoolmeesterachtigheden, stilistische vitterijen en soms fundamentele kritiek, jullie hebben dat alles aangehoord in lijdzaamheid en me niet de rug toegekeerd. Zo nu en dan strijk ik met mijn linkerwijsvinger en voldoening langs de ruggen van de proefschriften die door jullie onder mijn verantwoordelijkheid zijn verdedigd. Neem mij die aan vaderlijkheid grenzende trots niet kwalijk en ook niet de aansporing aan diegenen onder jullie wier papieren

Over literatuur

kind nog niet ter wereld is gekomen, om de incubatietijd niet langer dan tot het jaar 2004 te rekken.

Mijn laatste woorden gelden de studenten. Velen van jullie heb ik in mijn Utrechtse en Amsterdamse tijd langs me heen zien trekken. Wat ik binnenskamers wel eens heb gefluisterd, wil ik op dit moment graag hardop herhalen: het meeste heb ik geleerd van het geven van onderwijs aan studenten. Vanaf mijn eerste college in Utrecht, *Van imitatio tot creatio*, waar Joost Kloek mij met zijn scherpzinnige vragen al in het nauw bracht, tot het laatste gisterenmiddag voor studenten die de Maior Moderne Nederlandse Letterkunde volgen, ben ik altijd redelijk gespannen de collegezaal binnengegaan, mij er scherp van bewust wat er allemaal mis zou kunnen gaan tegenover een forum van studenten die waar voor hun collegegeld eisen. Hiermee wil natuurlijk niet gezegd zijn, dat de gehele studentenpopulatie, toen en nu, uitblinkt in kritische betrokkenheid. Als docent heb je je echter niet te richten op de middelmaat, maar op diegenen onder jullie die het onderste uit de kan willen. Bij dat uitschenken heb ik meer van jullie opgestoken dan jullie waarschijnlijk voor mogelijk houden. Ik dank jullie daar zeer voor en weet nu al dat ik dat inspirerend contact node zal missen.

Ik heb gezegd.

NOTEN

- 1 N.A. Donkersloot, *Wij noemen het literatuur*, Amsterdam 1965.
- 2 In de reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis verschenen in 1999 bij de AUP de delen *Vaderland* (red. N.C.F. van Sas) en *Vrijheid* (red. E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema). In voorbereiding zijn delen over de begrippen *Beschaving*, *Burger* en *Republiek*.
- 3 T.C. Pollock, *The Nature of Literature*, Princeton 1942, p. 5.
- 4 R. Wellek, 'Literature and its cognates'. In: *Dictionary of the History of Ideas*, New York 1973, Vol. III, pp. 81-88.
- 5 Adrian Marino, *The Biography of 'the Idea of Literature': From Antiquity to the Baroque*, State University of New York Press 1996.
- 6 Robert Escarpit, 'La définition du terme "littérature" - Projet d'article pour une dictionnaire international des termes littéraires'. In: *Actes du IIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, 's-Gravenhage 1962, pp. 77-89.
- 7 Martin Fontius, 'Zur Genesis des Literaturbegriffs'. In: Winfried Schröder und Kollektiv, *Französische Aufklärung, Bürgerliche Emanzipation, Literatur und Bewusstseinsbildung*, Leipzig 1979.
- 8 Ulrich Ricken, 'Zur Bezeichnungsgeschichte des Literaturbegriffs im 18. Jahrhundert'. In: *Geschichte und Funktion der Literaturgeschichtsschreibung (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Gesellschaftswissenschaften, Jahrgang 1982, nr. 2/G*, Akademie-Verlag Berlin 1982, pp. 173-182.
- 9 Werner Bahner/Winfried Schröder, 'Literatur und revolutionäres Bewusstsein in der französischen Aufklärung'. In: *Weimarer Beiträge* 5 (1970), 1, pp. 58-91.
- 10 Adrian Marino, 'Au carrefour des Lumières. Transformations du concept de 'littérature''. In: *Synthesis* I (1974), pp. 147-157.
- 11 Klaus Weimar, 'Literatur, Literaturgeschichte, Literaturwissenschaft. Zur Geschichte der Bezeichnungen für eine Wissenschaft und ihren Gegenstand'. In: Christian Wagenknecht (herausg.), *Zur Terminologie der Literaturwissenschaft. Akten des IX. Germanistischen Symposions der deutschen Forschungsgemeinschaft, Würzburg 1986*, Stuttgart 1988, pp. 9-23.
- 12 Helmut Arntzen, *Der Literaturbegriff. Geschichte, Komplementärbegriffe, Intention. Eine Einführung*, München 1984.
- 13 Rainer Rosenberg, 'Eine verworrene Geschichte. Vorüberlegungen zu einer Biographie des Literaturbegriffs'. In: *Lili. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 77 (1990), pp. 36-77. Rosenberg kondigde aan dat een uitgebreidere versie zou gepubliceerd worden in het *Historisches Wörterbuch Ästhetischer Grundbegriffe*. Bij mijn weten is dat woordenboek nooit verschenen.
- 14 Fontius, p. 868.
- 15 *Conseils à un journaliste*.
- 16 Marmontel, *Éléments de littérature*, tome 4, pars Poésie, p. 1.
- 17 Karlheinz Barck, *Poesie und Imagination. Studien zur Reflexionsgeschichte poetischer Imagination zwischen Aufklärung und Moderne*, Berlin 1989.

- 18 J.G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Band 1 (1784), Berlin, Weimar 1965, p. 300.
- 19 A.W. Schlegel, 'Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst'. In: A.W. Schlegel, *Kritische Schriften und Briefe*, hrsg. von Edgar Lohner, Band 2, Stuttgart 1963, p. 14.
- 20 H. Hexham, *A Copious English and Netherdutch Dictionary*, Rotterdam 1675.
- 21 S. Hannot, *Nieuw woordenboek der Nederduitsche en Latijnsche tale* [bewerkt door D. van Hoogstraten], Amsterdam 1704.
- 22 P. Marin, *Compleet Nederduitsch en Fransch woordenboek*, Amsterdam 1717.
- 23 J. A. de Chalmot, *Vervolg op M. Noël Chomel Algemeen Huishoudelijk-Natuur-, Zedekundig- en Konstwoordenboek*, deel 7.
- 24 J. Kramers Jz., *Nouveau dictionnaire français-hollandais*, Gouda 1859.
- 25 I.M. Calisch en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, Tiel 1864.
- 26 J.H. van Dale, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, 's-Gravenhage 1872. In mijn onderzoekje heb ik me geconcentreerd op de Noordnederlandse woordenboeken. In het in 1869 te Antwerpen verschenen *Nederlandsch-Fransche woordenboek* van J.F.J. Heremans zijn de lemmata 'literatuur' en 'literarisch' drie jaar eerder verantwoord.
- 27 Nieuwenhuis' *Woordenboek van kunsten en wetenschappen*, herzien, omgewerkt en vermeerderd tot verspreiding van kennis en bevordering der beschaving onder alle standen, door Nederlandsche geleerden, vijfde deel, Leyden 1859.
- 28 A. Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopedie*, deel 9, Amsterdam 1877.
- 29 *Werken van het historisch genootschap*, nieuwe serie no. 38: *Brieven aan R.M. van Goens*, deel 1, p. 145.
- 30 *Brieven aan R.M. van Goens*, deel 1, p. 265. Verder in de briefwisseling nog formuleringen als 'de Duitse litteratuer'; (267) en 'De nieuwe Litteratuer' (272).
- 31 *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters, deel 1, Utrecht 1987, p. 178.
- 32 *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut*, deel 1, 's-Gravenhage 1793, Voorrede p. 1.
- 33 *Brieven van Abraham Blankaart*, deel 1, 's-Gravenhage 1787, *Voorbericht*, p. LXXIII-LXXIV.
- 34 J.J. Voskuil, *Meneer Beerta*, p. 23.
- 35 *Brieven van Abraham Blankaart*, deel 1, p. 55.
- 36 E. Bekker en A. Deken, *Historie van den heer Willem Leevend*, deel 1, 's-Gravenhage 1784, p. 281.
- 37 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1812, 1, p. 303.
- 38 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1821, 1, p. 431.
- 39 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1824, 1, p. 422.
- 40 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1848, 1, p. 305.
- 41 Jacob Geel, *Gesprek op den Drachensfels*, Leiden 1835, p. V.
- 42 *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Peter van Zonneveld, 's-Gravenhage 1983, p. 231.
- 43 E.J. Potgieter, 'Kopijeerlust des dagelijkschen levens'. In: *De werken van E.J. Potgieter*, verzameld onder toezicht van Joh.C. Zimmerman, deel 13, Kritische studiën, deel 1, Haarlem 1898, p. 351 en 364
- 44 P.J.J. Mounier, 'Over de uitspannings-lectuur'. In *De fakkel* 13 (1837), pp. 145-197.

Over literatuur

- 45 *De gids*, 1862, 2. p. 933.
- 46 *De gids*, 1863, 2. p. 302.
- 47 J.P. Kleyn, 'Verhandeling over de fraaije kunsten en wetenschappen in het algemeen, en de dichtkunst in het bijzonder'. In: *Mnemosyne. Mengelingen voor wetenschappen en fraaije letteren*, verzameld door H.W. Tydeman en N.G. van Kampen, Ie stuk (1815), p. 3-57.
- 48 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1818, 1, p. 588.
- 49 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1820, 1, p. 397.
- 50 *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1820, 1, p. 133.
- 51 Hendrik Baron Collot d'Escury, *Holland's roem in kunsten en wetenschappen*, vierde deel, tweede stuk, 's-Gravenhage/Amsterdam 1830; N.G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden*, tweede deel, 's-Gravenhage 1822.
- 52 Nico Laan, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*, Amsterdam 1997, p. 69.
- 53 *De gids*, 1888, 1, p. 225.
- 54 *De nieuwe gids*, 5 (1890), p. 439. Multatuli laat zich op zijn beurt over de leterkunde van de Tachtigers zeer laatdunkend uit. Naar aanleiding van die 'sonnetten-fabrikanten' zegt hij in een brief van 4 augustus 1886 over de 'z.g.n. litteratuur': 'ik kan dit woord niet schryven zonder weerzin!' (*Volledig werk*, deel 23, Amsterdam 1993, p. 640).
- 55 *De nieuwe gids*, 3 (1888), p. 162.
- 56 L. van Deijssel, 'Nieuw Holland'. In: *Verzamelde opstellen*, Amsterdam 1894, p. 19.
- 57 G.J. van Bork en N. Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*, Groningen 1986.
- 58 Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*, Amsterdam 1990.
- 59 M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, Groningen 1993.
- 60 Siegfried J. Schmidt, *Die Selbstorganisation des sozialen Systems Literatur im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1989, p. 409.
- 61 Zie voor de rol van de historische roman J.R. van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1809-1874)*, Leuven/Apeldoorn 1999.
- 62 Zie hiervoor o.a. C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*, Amsterdam 1991, en A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum 1998.
- 63 G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, 's-Gravenhage 1995.
- 64 G.J. Vis, 'Leiden ontzet. Leuven in last. Nederlandse letterkunde aan de universiteit, 1800-1850'. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 43 (1989), pp. 143-169.
- 65 Zie hiervoor J.J. Kloek, "'Niet als een bepaald vak van onderwijs". Het schoolonderwijs in de Nederlandse letterkunde vóór het schoolonderwijs in de Nederlandse letterkunde'.

W. van den Berg

- In: 'Van vorming tot vak', themanummer *Nederlandse letterkunde* 3 (1989), 3, pp. 214-224.
- 66 Nico Laan, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*, Amsterdam 1997.
- 67 Willem van den Berg, 'Verbeelding van het vaderland. Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw'. In: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam 1999, pp. 309-341.
- 68 Zie hiervoor ook W. van den Berg, 'De "vorige eeuw": bijna verleden tijd. Over de Noordnederlandse studie van de negentiende eeuw.' In: *Colloquium over de beeldvorming rond de 19de eeuw in Vlaanderen. Balans en perspectief 1971-1991*, Gent 1991, pp. 50-66.
- 70 Als de protagonist van Van Dis' roman *Dubbelliefde* (1999, pp. 321-322) over zijn Amsterdams neerlandistisch instituut zegt: 'Op mijn instituut zijn ze de mening toegedaan dat literatuur een ernstige zaak is, een zaak van lijden en een bete broods, van zuinige monden en juchtlederen schoeisel', dan heeft hij het kennelijk over een ander instituut dan waar ik vijftien jaar mocht werken.

200892_071

berg018over01

Over literatuur

 VOSSIUSPERS AUP

9 789056 271198 9 x